

YARATILIŞ MİTLERİ, ŞAMANİZM VE TASAVVUF BAĞLAMINDA DÜŞÜŞ, MAHRUMİYET VE HAPİS

The Fall, Deprivation and Imprisonment in the Context of Creation Myths, Shamanism, and Tasavvuf (Islamic Mysticism)

Chute, privation et emprisonnement dans le contexte des mythes de la création, du chamanisme et du mysticisme

Doç. Dr. Mehmet AÇA*

ÖZET

İlk insanlar tarafından işlenen “ilk suç” ve Tanrı tarafından verilen “ilk ceza”, “ilkel”in düşüncesinde bir modeli oluşturmuş, her bir suç ve sonrasında verilen her bir ceza, “başlangıç”taki “ilk suç”u ve “ilk cezalandırma”yı tekrarlama anlamına gelmiştir. Türk mitolojisindeki ifadesiyle ilk suç, Erlik için sonsuz, Törüngey ve Eje için ise geçici bir düşüşü, gurbeti, hapsi, mahrumiyeti ve ölümlülüğü getirmiştir. Kısacası, insan için yaratıldığı mekân olan Tanrı mekânı, yani, cennet, arayıp yeniden bulmak isteyeceği “kayıp cennet”e dönüşmüştür.

Anahtar Kelimeler

Mit, Şamanizm, Tasavvuf, Hapis, Kayıp Cennet

ABSTRACT

The “first crime” committed by the first human being and the “first punishment” given by God have constituted a model for the idea of the “primitive”. Each crime committed and each punishment given afterwards have meant the repetition of the original first crime and first punishment. In this context, in Turkish mythology, the first crime brings about a descending, an exile, an imprisonment, a deprivation, and a “becoming mortal”; infinitely for Erlik and temporarily for Törüngey and Eje. In brief, for human beings, the divine dwelling-place where they were created, namely heaven, is thus turned into a “paradise lost” which humans will search for and try to regain.

Key Words

Myth, Shamanism, *Tasavvuf*, Imprisonment, Lost Heaven

“İlkel” için yapılan her bir eylem, “başlangıç”ta kutsal ve doğa üstü varlıklar (Tanrı, Tanrılar, Tanrı’nın yardımcıları, vs.) tarafından yapılan “model eylem” ya da “ilk eylem”lerin tekrarından ibarettir. Onun içindir ki, “ilkel” insan, her bir eylemini kutsalın ve yaratılışın tekrarı olarak algılamıştır.¹ Türklerin ve diğer pek çok dünya milletinin yaratılış mitolojilerine göre², “başlangıç”ta Tanrı tarafından yapılan eylemlerin başında, kendisine baş kaldıran şeytan (Erlik) ile ona uyararak yasak meyveyi yiyen Âdem (Törüngey) ve Havva (Eje)’yı cezalandırmak gelmektedir (Erlik sonsuza dek ka-

ranlıklar ülkesine/yer altına hapsedilireken Eje ve Törüngey de geçici bir süre için Tanrı mekânından çıkarılarak yer yüzüne indirilmektedir/düşürülmektedir).³ İlk insanlar tarafından işlenen “ilk suç” ve Tanrı tarafından verilen “ilk ceza”, “ilkel”in düşüncesinde bir modeli oluşturmuş⁴, her bir suç ve sonrasında verilen her bir ceza, “başlangıç”taki “ilk suç”u ve “ilk cezalandırma”yı tekrarlama anlamına gelmiştir. Türk mitolojisindeki ifadesiyle ilk suç, Erlik için sonsuz, Törüngey ve Eje için ise geçici bir düşüşü, gurbeti, hapsi, mahrumiyeti ve ölümlülüğü getirmiştir. Kısacası, insan için

* Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

yaratıldığı mekân olan Tanrı mekânı, yani, cennet, arayıp yeniden bulmak isteyeceği “kayıp cennet”e dönüşmüştür.

Altay Türkleri arasından W. Radloff tarafından derlenen ve yabancı kültürlerin etkisinde kaldığı anlaşılan yaratılış efsanesinde (İnan 1986: 14-19), Tanrı mekânında yaratılan Törüngey (Âdem) ile Eje (Hava)’yi baştan çıkarıp dokuz dallı kutsal ağacın dört dalındaki yasaklanmış meyveleri⁵ yedirerek ilk günahı işleten Erlik, Kuday (Tanrı) tarafından üç kat yerin altındaki ay ve güneşi olmayan karanlık bir dünyaya gönderilir. Eğer Tanrı’ya karşı düşmanlık beslemez, insanlara fenalık etmezse tekrar Tanrı’nın yanına gidebilecektir. Eje ile Törüngey de yasaklanmış meyveyi yedikleri ve Tanrı’ya âsi oldukları için Tanrı mekânından, yani cennetten çıkarılmışlar, çeşitli haklardan (Ölümsüzlük, Tanrı tarafından beslenme, vs.) mahrum edilip çeşitli yükümlülüklerle dünyaya gönderilmiş, düşürülmüşlerdir. Kuday (Tanrı), yasak meyvenin yenilmesinden sonra dişiye (Eje) gebe kalma, çocuk doğurma ve doğum sancısı çekme cezasını veririrken⁶ erkeğe de (Törüngey) Tanrı gibi olamama (ölümlü bir varlığa dönüşme), dokuz kız ve dokuz oğul evlada sahip olma, insanları dünyaya getirme cezası vermiştir. Verilen cezalardan da anlaşılacağı üzere, doğurganlık dişiye bir ceza olarak verilmiş, Tanrı katında Tanrı gibi ölümsüz bir varlık olan insan ölümlü bir varlık haline dönüştürülmüştür.⁷ Ayrıca, her daim Tanrı’nın yanında olan ve Tanrı’ya görebilen insan, hem çalışmak zorunda bırakılmış, hem yükümlü kılınmış, hem de Tanrı’nın yanında olamama ve onu görememe cezasına çarptırılmıştır. Kuday (Tanrı), insanlara şöyle hitap etmiştir: “*B ndan sonra siz e yeme ermiyeæ im. Kendinîz i endi c n z le æ anara esleyinîz. Siz inle on smıyaca im. Siz e Maytere’yi ndereæ im* (İnan 1986: 16).

Eje ile Törüngey’in çeşitli haklardan mahrum kalmaları ve dünyaya gönderilmeleri/düşürülmeleri geçicidir. Şayet, gönderildikleri dünyada iyi kullar olarak hayat sürerler ve Erlik’in hilelerine aldanıp yoldan çıkmazlarda tekrar Tanrı katına çıkıp mahrum kaldıkları tanrısal özelliklere sahip olabileceklerdir. Erlik ise başlangıçta geçici bir şekilde yerin altına, yani, karanlıklar ülkesine atılmıştır. Fakat, ileride Tanrı’nın affına mazhar olan Erlik, daha sonra davasını sürdürdüğü için sonsuza dek karanlık dünyaya gönderilecektir. Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere, Tanrı, Erlik’i ebediyen karanlığa, ilk insanları ise geçici olarak sürgün, hapis hayatı (“düşkünlük”) yaşamaya mahkum etmiştir. Eğer, sürgün ya da bir başka deyişle hapis hayatı iyi bir şekilde geçirilirse sürgün ya da hapis hayatı sona erecek, gerçek mekâna (Tanrı katı, cennet) geri dönülebilecektir. Yaşanan “düşüş”, sürgün ya da hapis hayatı, nefsin cezalandırılması, terbiye edilmesi anlamına gelmektedir. Nitekim, günümüzde de yasalara ve toplumsal normlara karşı gelenler, han ya da devlet başkanının temsilcisi olduğu sözlü ve yazılı yasalar tarafından çeşitli haklardan mahrum edilerek aile ocağından, toplumdaki, günlük hayattan soyutlanarak cezalandırılmaktadırlar.

Yaratılış efsanesindeki cezalandırılmayı, doğrudan “düşüş”, “ölüm”, “mahrumiyet”, “hapis”, “sürgün”, “gurbet” ve “kayıp cennet” kavramları ile birlikte yorumlamak gerekmektedir. İnsan, işlediği bir kabahatten dolayı Türk inancı sisteminde göğün yedinci ya da dokuzuncu katında olduğuna inanılan Tanrı katından (cennet) yere indirilmiş ya da düşürülmüş, geçici bir süreliğine ölümsüzlük vasfını ve cennetini yitirmiş bir şekilde gurbete salınmış, Tanrı katındaki haklardan mahrum kalma anlamına gelen

bir hapis hayatına mahkum edilmiştir. Bundan dolayıdır ki, kişiöğlü daha dünya üzerine indiğı ilk günden itibaren yeniden ölümsüzlük peşinde koşmuş, tekrar Tanrı katına çıkarak ölümsüz ve tanrısal bir varlık olabilmek uğruna, gurbet ya da hapis hayatının iyi bir şekilde geçmesi için çaba sarf etmiştir.⁸ Onun içindir ki ölüm, tasavvuf ve Budizm⁹'de çekilen acıların son bulması, gerçek vatana dönüş, bedene ve dünyaya hapsedilen ruhun tahliyesi, yeniden sonsuzluğu yakalayış, dünya üzerinde yaşanan ölümden sonra gerçek anlamda "diriliş" olarak nitelendirilmiştir.

Diğer yandan Şamanizm'de Şaman adayları karanlık bir mekâna hapsedip kendilerini açlığa, karanlığa mahkum ederek sembolik ölümü yaşamışlardır. Bu uygulama, gönüllü bir uygulamadır ve tasavvuftaki "çile" ile örtüşmektedir. Şaman adayı, çeşitli rahatsızlıklar yaşadığı ve kendisini toplumdan soyutlayıp inzivaya çekildiğı dönemlerde ya da kendinden geçtiğı anlarda (Sara nöbetleri, bayılmalar, vs.) ruhlar tarafından bedeni parçalanmakta, iç organları çıkarılmakta ve daha sonra tekrar birleştirilerek diriltilmektedir. Değerli araştırmacı Mircea Eliade, **fımanizm** adlı çalışmasında, Şamanlığa geçişte adayın sembolik olarak ölüp dirildiğine ve ancak bu ölüp dirilme neticesinde Tanrı ya da ölmüş büyük Şamanların ruhları tarafından seçilen adayın Şamanlık vasfına sahip olabildiğine dikkat çekmiştir. Ayrıca, bir yaş grubundan ötekine geçebilmek, gizli cemiyetlere ve kabile üyeliğine dahil olabilmek için de ölüp dirilme ritüeli ön plana çıkarılmış; fakat, buradaki ölüp dirilmeler, bedenın ruhlar tarafından parçalara ayrılarak yeniden birleştirilip diriltilmesinden ziyade, mezarlıklarda yatma ya da ölü gibi hiçbir şey yiyip içmeden kapalı bir mekânda günlerce beklemekten ibarettir. Aday, ölülerin bulun-

duğı bir mekânda geceler boyu kalmakta ve ölümü sembolik anlamda yaşamaktadır. Sınavı başarıyla geçen aday, yine sembolik olarak dirilmekte, eksi kişiliğini yitirip önceki hayatına son vererek yeni bir kişilikle gizli cemiyete ya da kabile üyeliğine dahil olabilmektedir. Eliade, bu hususu şu şekilde açıklamaktadır: "Gerçe ten de, ir yas r ndan te ine eçme ya da ir" *İzli derne e a l edilme i i olaylar esilesiyle ya ilan t renler de, asitçe' adayın l dirilmesi orm l yle zetlenen ileæ ir rit eli ere li ular. En sı rastlananları hatırlatalım: a) Kırd a eya ormanda (sim esel olara te-d nyada) insanlardan o e l ler i ĩ lar a halinde yasama d nemi: l lerden sayılmaları dolayısıyla adaylara y lanan çeşitli yasa lar (l imi yeme leri yiyemæ, arma larını llanamæ, .)) Hayaletlere z so eyæ enzi e teni elde etme için y z m e c d n lle eya æı al ali maddelerle oyanması; ænæe mas ele-re. ç) Ta una ta eya etis e inde sim esel olara m lme. d) Sim esel olara eraltı d nyasına inis. e) Hi noti y ; adaya ilinâni yitirten içeæ ler.) G ç sına lar: so ayta d lme, æartılma z ere aya ların atese t t lması, ha ada asılı ıra ulma, arma ların esilmesi e na enæer as a aa eriâ islemler. (Eliade 1999: 89-90)*

Şamanlığa geçişte, tıpkı bir yaş grubundan diğerine geçiş ya da gizli bir cemiyete giriş uygulamalarında olduğu gibi, "oruç"un önemli bir yer işgal ettiği görülmektedir. Kuzey Amerika Kızılderilileri arasında oruç, hayal görebilmenin en önemli dayanaklarından birisidir: " n i i, on ç yaslarında i er e çoc O a ası tara ndan issæ ir yere ıra ılır. Hay anları za t tması için ç ir ates ardır e çoc orada or ç t tara d a eder, r ç r hsalziyaretçi elene a dar ç O eya daha æla n s rer e in-

*san eya hay an içiminde r nenz iya-
retçi on nla on sara ona ç erir. Ço-
c n daha sonra i yasamı hayalle
elirleneæ tir; ona elen r h saman ola-
ra insanları sa altma c ere ilir;
hay anları ya alayı a lama c ere-
ilir eya sa aşçılı yetene i ermiş ola-
ilir. E er æ anılan yetene ler enân
aız larını tatmin etmæ se, te rar; istedi-
i adar, or ç t ta ilir. (Campbell 1992:
247-248)*

Campbell'in aktardığı bilgilerden de anlaşılacağı üzere, "oruç", nefsi terbiye etmek ve dikkati dış dünyadan iç dünyaya yoğunlaştırmanın yanı sıra, "başlangıç"ta çiğnenen yeme yasağını sürdürmek, yeme yasağının hiç ama hiç ihlal edilmediğini bireyin hafızasına kazımak anlamına da gelmektedir. "Başlangıç"taki tanrısalığı ya da ebediliği ortadan kaldıran şey, yasaklanan şeyi yemek ya da nefse hakim olamamak olduğuna göre, işlenen hatayı hiç yaşanmamış gibi sayarak yeme yasağını sürdürmek tanrısalığı ya da ebediliği sürdürmek ya da yeniden kazanmak anlamına gelecektir. Nitekim, sıradan bir insanı ziyaret edip de çeşitli güçler vermeyen ruhsal ziyaretçi, ancak kutsallığını inziva ve oruçla yeniden kazanan Şaman adayını ziyaret etmekte, ona çeşitli güçler bahşetmektedir. İnziva ve oruç, Tanrı'ya yakın olmayı, ona yaklaşmayı sağlamaktadır ve böylece yeniden kutsallaşan kul (Şaman adayı) ile kutsallığı bahşeden Tanrı arasındaki diyalog yeniden başlamaktadır.

"Başlangıç" ya da "yaratılış aşamasında" Tanrı tarafından verilen mahrumiyet ve hapis cezası, tasavvufta da tekrar Tanrı ile bir olma adına, tıpkı Şamanizm'de olduğu gibi, gönüllü mahrumiyete dönüşmüştür. Tasavvufta adaylar (halvete girecek dervişler) "çile"¹⁰ kavramı çerçevesinde gönüllü bir şekilde nefsi terbiye etme, yok etme sürecinden geçi-

rilmişlerdir. Bu da, arzu ve ihtirasın, dünyevî arzuların öldürülmesi, Tanrı yoluna bütün dünyevî arzuların arınarak girilmesi anlamına gelmektedir. Özellikle de bir şey yiyip içmemek, dış dünyayla irtibatı kesmek, konuşmamak gibi kurallar, kişinin ölmeden diri diri mezara girmesi anlamına gelmektedir. Nitekim, mezar hayatı yaşayan derviş, kırk günün sonunda "çilehane"den çıkmakta, bu çıkış da arınmış bir şekilde yeniden doğuşu ifade etmektedir. Burada aslo-lan, bireyin yeme yasağını ihlal edilerek kaybettiği tanrısallığını gönüllü bir şekilde yemeyerek kazanmaya çalışması olsa gerektir. Geçici bir süreliğine hapis hayatı yaşanmış, çile doldurulduktan sonra ıslah olan birey, tekrar dünya üzerine çıkarılmıştır. "Çile"deki yeme içme yasağı ya da kısıtlamasını, cennetten çıkarılmaya ve insanı Tanrı'dan uzaklaştırarak ölümlü bir varlık haline getirmeye neden olan "yasak meyve"nin yenilmesinden dolayı duyulan pişmanlıkla da açıklamak mümkündür. Sanki, insan, yeme arzusu nedeniyle cennetten çıkarıldığına inanmış, bundan dolayı da belirli bir süre kendisine yemeyi yasaklamış gibidir. Nitekim, dinlerde ve kültürlerdeki orucu, sadece nefsi terbiye etmek, yiyeceğin kıymetini bilmek, açların halinden anlamak ve yasla açıklamak yerine, "başlangıç"taki yasaklanmış meyveyi yemekten dolayı duyulan pişmanlığın ifadesi, yemeye dayalı günahın hiç işlenmemiş gibi kabul edilmesi biçiminde de değerlendirmek mümkündür. Birey, tutulan oruçla, sanki "*Ba en endimi yeme ten men ettim e aslında o yasa lanmış olan mey eyi hiç yemedim*" demeye çalışıyor, böylece sonsuzluğuna son veren yeme ile ilgili davranışını hafızalardan silerek yeniden sonsuzluk ya da ölümsüzlüğü yakalamayı, yeniden cennete ya da Tanrı mekânına vasil olmayı amaçlıyor gibidir. Nitekim, tasav-

vufta derviş, tanrısallaşma yolunda ilk adımını “çile” ve çile sırasındaki yeme içme yasağı ile atmaktadır. Bu süreci tamamlayabildiği taktirde ölümsüzlüğü yeniden yakalama ve yeniden tanrısallaşabilme yoluna girebilmektedir. Derviş, “çile” ile bu dünyadaki “ölüm”e ya da ıstıraba bir son vermekte, çile sonrasında yeniden hayata (“gerçek ve sonsuz hayat”), yani, Tanrı katındaki yaşama kavuşmaktadır. Yani, “ölü” ya da “ölümlü” bir varlık aşamasından ölümsüz, tanrısal bir varlık aşamasına geçmektedir. Aday, kırk günlük bir sembolik ölümle, gurbet, hapis anlamına gelen dünya hayatını, yani, ölüm sürecini tamamlamakta, yeniden dirilerek Tanrı mekânına doğru adım adım ilerlemektedir. Bir başka deyişle, cennetten çıkarılma ve dünyaya düşürülme süreci, sembolik ölümle tamamlanmakta, verilen ceza çekilip bitirilmekte ve sonuçta birey cezasını tamamlamış ve “başlangıç”taki günahı bir daha işlemek üzere nefsin terbiye etmiş bir şekilde Tanrı’ya doğru yükselmektedir.

Orhan Hançerlioğlu, “çile”nin “ilkel”lerde de yaygın bir şekilde görüldüğünü ifade etmektedir. Hançerlioğlu, Avustralya “ilkel”lerinde gençlerin dinsel yaşama girebilmek için ormanlara çekildiklerini, oruç tuttuklarını ve hiç kimseyle konuşmadıklarını bildirmektedir (Hançerlioğlu 1993: 105). Bu ifadeler, bizi doğrudan tasavvuftaki “çile”ye götürmektedir.

Çileciliği (Fr. Ascétisme), bedeni küçümsemeyi öğrenme yoluyla ruhu yüceltme diye tanımlayan Hançerlioğlu, konu hakkında şunları yazmaktadır: “*B anlamda her türlü eitim de çile niteli i taşıır. Örne in, “ B da , es i Hint elene lerine yara ylesine ir çileyle endini e itmistir. Hristiyanlı ta çileâli , dem’in elma hırszlı undan t r soyaçe im yol yla asa ilanmış insanın*

endini æalandırmasını dile etirir. Manastırların r l s ndan næ ç ller, “ Ø ri i d nya (d nyayı ıra mıslar) adı erilen çileâlerle dol yd . Manastırlar, ireysel çileâli leri ir disi line so - ma ama ayla r lm st r. İslamlı ın t n tasa tari atlarında çile çe - me , il iye ermenin (ermisli in) il a - sama ıdır. İslam inançlarına re, il i - sizlerin çileâli i tanrıdan ayri her seyden “ æ eçme tir. Hint inançlarında aynı ere “ nir ana lasma la elde edilir. Anti ça nanlılarında Stoa alar e Ki - ni ler, endilerini ylesine çilelerle e i - tirlerdi. (Hançerlioğlu 1993: 105)

Hançerlioğlu’nun ifadelerinden de anlaşılacağı üzere, aslında dünyadan geçiş ve bütünüyle öteki dünyaya yöneliş anlamına gelen Hristiyanlıktaki çileciliğin kökeni, Âdem’in “elma hırsızlığı”na, yani, insanın nefsinde sahip olamaması, özellikle de “şeytanın kapısı” olarak nitelendirilen “dişi”ye uyması düşüncesine dayanmaktadır.¹¹ Nefsinde hakim olamayan, “dişi”ye ve dolayısıyla şeytana uyan insanın cennetten çıkarılmasına ve ölümlü-hastahkl bir varlık haline dönüşmesine neden olan ilk günahant dolay kendisini cezalandırması ve hatta aşağılaması anlamına gelen manastıra kapanma ya da inzivaya çekilmede cinsel ilişkinin, evliliğin yasaklanması hayli dikkat çekicidir. Çilecilik ya da inzivaya çekilmeyi sadece inanmış Hristiyan’ın kendisini gönüllü olarak aşağılamak, cezalandırmak, dünya ve hayattan mahrum bırakmak istemesiyle açıklamak kanaatimizce yeterli olmayacaktır. Bu davranışla “başlangıç”taki menfur olayla ilgili hafızanın sıfırlanmaya çalışıldığı, olayın hiç yaşanmamış ve gerçekleşmemiş gibi kabul edilmek istendiği gözlemlenmektedir. Kısacası, “düşüş”ün getirdiği acı unutulmaya, hatta “düşüş” hafızalardan çıkarılmaya çalışılmaktadır.

Buraya kadar verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere, “düşüş”, “mahrumiyet” ve “hapis”, “başlangıç”ta kişioğlunun isteği dışında yaşanırken Şamanizm, tasavvuf, Budizm ve Hristiyanlık’taki “düşüş”, “mahrumiyet” ve “hapis” birey tarafından gönüllü bir şekilde yaşanmaktadır. “Başlangıç”taki, “düşüş”, “mahrumiyet” ve “hapis”, bireyin tabuyu çiğnemesi üzerine cezalandırma aracı olarak karşımıza çıkarken Şamanizm, tasavvuf ve diğer dinlerdeki “düşüş”, “mahrumiyet” ve “hapis”, bireyin nefsini cezalandırması ve terbiye etmesinin bir aracı olmanın yanı sıra, yeniden tanrısallaşabilmesi ya da kutsallaşabilmesinin temel araçları olarak görülmüştür. Aşağıda kısaca ele alacağımız devlet sistemleriyle bazı inanç sistemlerindeki (Alevilik-Bektaşilik) “mahrumiyet”, “düşüş” ve “hapis” de tıpkı “başlangıç”taki gibi, tabu ya da yasaları çiğneyen bireyi kendi iradesinin dışında cezalandırmayı, olgunlaştırmayı, suç işlemekten uzak tutmayı ve en önemlisi de suçu işleyen zarar gören kurum ya da birey adına cezalandırmayı amaçlamaktadır. “Başlangıç”ta bireyi düşüren, mahrum bırakan, kendi katından dünya üzerine düşüren güç bizzat Tanrı iken, devlet ve inanç sistemlerinde bu işi yapan, meşruiyetini ister dinden, ister demokrasiden ve isterse başka bir kaynaktan alsın bizzat devlet ya da hükümetle dini liderin (pir, dede) bizzat kendisidir.

Alevilik ve Bektaşilikte en büyük dinî ceza, suç işleyen bireyin “düşkün” ilan edilmesidir. Düşkünlük, toplum dışına atılmak anlamına gelmektedir ve bu uygulama ile birey, içinde yaşadığı toplumdaki mahrum edilmektedir (Düşkün olanlar cem törenlerine katılamazlar, kurban yiyemez ve yediremezler, toplumdaki dışlanırlar. Ailesi bile o kişiyi bu yanlış davranışından dolayı koruyamaz.

Çünkü yanlış yapan kişiye sahip çıkan da düşkün ilan edilir, vs.). Bir nevi hapis hayatı anlamına gelen “düşkünlük” uygulaması, Yahudilikten Hristiyanlığa geçmiş olan “aforoza” aklı getirmektedir.¹² Değerli araştırmacı Orhan Türkdoğan’ın **Alevi Bektaflı Kimliği-Sosyo-Antropolojik Araştırma-** adlı çalışmasında yer alan “düşkünlük” hakkındaki şu bilgiler, konunun anlaşılması bakımından hayli önemlidir: “*D s n l , s - ç n çesidine re ate orilesir. Cem’e alınmælar, ilis ilerde dıslarlar. Benzæri t re Be tasilerde de ardır. Be tasili te a ır s ç denilen B y G nah işlemis olanlar (ayinlere) alınmælar. B nlar, dahaz iyade; cinayet, zina, li ata, hırsæz lı e herhan i ir s ç olmadan arısını osama i i iillerdir. B s çlardan irini isleyen imse (i rarını æm s) a- l edilir. ani yoldan çı mıs ol r. D s n olanlar, æalı old ları s re içinde a yin e er a nlara alınmælar. Kimse endileriyle on smæ, yanına armæ. Kimseyi de yanına ya lastırmæ. B lası a hastalı tan açılır e or n r i i ir m amele ya ılır. B ir mane i æalandırma se lidir. D s n l æası a edilen eya sona erenler, aynen es isi i i e hiç ir sey olmamışcasına, normal hayata aslarlar. D s n l eri sona erenler te rar i rar erir e yola irerler. Kısa a- sı d s n l , ir çesit to l msal a oræ anlamını tasır. Ale i cemaatinın sa lı lı / izlili imli ini çlendiren, dışa açılmasını en elleyen nemli ir to l msal ontrol me anizmasıdır. M re i Ali Tas’a re:“ D s n, eliyle hırsæz lı , dilile t s yleyen e eline enilmeyen imsedir. ani EDEB’den yo s n isidir. B nları ale i er a nı dıslar.. (Türkdoğan 1995: 61)*

“*Alam tı lar için, ister endi için den, isterse dıstan e lenne t r nden ols n- Allah’ın emri e ey am erin a li olmadan-ya ilan e lenmelerde isiler d s n ol rlar. Daha næ O rtaæ ale i-*

lerinde zledi imiz z re, isiler açtı - ları a it de to l m dışı sayılırlar. B i - ilerle ilis iler esilir, a yn-i Cem'e so l - mæ, r an eti yiyemæ, r an esse ile etini imse a letmæ. K r anı da z aten r an sayılmæ. Kæ açırıldı tan sonra, d s nl ten rtarılması için irin elmesini e lemesi ere ir. hal - de, d s nl ol s , stat a imından en y se no tayı is al eden imse tara - ndan anæ aldırıla ilme tedir.¹³ M - re i, a a eya dede i i“ iri ta i eden temsilâler tara ndan re y - lanamıyor. Ayrıca, i i tara da r - anlarını etirme zor ndadır. Bir tara s nni de olsa r an sart. K r an es - me , d s nl n aldırılmasında nemli ir asama ı tes il eder. alnæ, nam s, i et e enæri s çlardan rt l - ması için isinin yedi yıl e lemesi ere - ir. (Türkdoğan 1995: 120)

“ D s nl æı hallerde yedi yıl s rer. 7 yıl sonra æası iter. E er is - manlı d yar, a dilerse dedeyle era er ir r an eser e her ese da tır. B y - leæ æası iter. Ama yine de æemaata tam arısamæ. (Türkdoğan 1995: 510)

Yeryüzünde insanların bir araya ge - lerek meydana getirdikleri en basitinden en gelişmişine bütün devlet sistemlerin - de düzenin sağlanabilmesi, aynı kan ve soydan geliyor olsalar bile insanların hu - zur ve barış ortamında bir arada yaşaya - bilmelerinin sağlanabilmesi adına, ister egemen bir güç tarafından konulsun, is - terse toplumu oluşturan bireylerin altı - na imza attıkları ya da onayladıkları sözleşmeler sonucunda meydana getiril - sin, her zaman bir kurallar sistemi tesis edilmiştir. İster “teba”, ister “ulus” diye nitelendirilsinler, bir devlet çatısı altın - da yaşayan bireyler, hem birbirlerine hem de devlete karşı çeşitli sorumluluk - lar yüklenmişlerdir. Yukarıda da ifade edildiği üzere, biteye yüklenen sorumlu - luklar, devletin “teba”sını ya da

“ulus”unu oluşturan bireylerin kaostan uzak tutularak temelleri neye dayanırsa dayansın “düzen” ve “nizam” içerisinde tutulmasını amaçlamıştır. Bu noktada, kuralları ortaya koyan ve denetleyen, yargılama ve cezalandırma yetkilerini elinde toplayan “devlet”, meşruyetini hangi ideoloji ya da düşünsel sistemden alırsa alsın, kurallara uymayan birey hakkında hüküm verme ve cezalandır - ma hakkını kendisinde görmüştür. Dev - letin yönetme erkine dayanarak ilan et - tiği ya da bireylerin uzlaşmaları sonu - cunda ilan edilen kuralları çiğneyenler (Öldürenler, çalanlar, kargaşa çıkarana - lar, huzuru bozanlar, yasaları çiğneyen - ler, devlete baş kaldıranlar, vs.), yargıla - ma ve hüküm verme yetkisine sahip “güç” tarafından çeşitli cezalara çarptı - rılmıştır. Yargılama ve hüküm verme yetkisini kendisinde toplayan devlet ya da hükümetin tavrı, devlet ne kadar li - beral bir renk taşırsa taşırsın, “başlan - gıç”ta ortaya konulan modelin tekrarı anlamına gelmektedir. Yani, “başlan - gıç”taki Tanrı’nın yerini devlet başkanı, yasama ve yürütme organları almış, ve - rilen kararlar dünya üzerindeki hayatı düzenlemeye yönelik kararlar olarak gö - rülmüştür. Din ya da töreleri esas alan devlet yapılanmalarında devlet başkanı, yönetme erkini doğrudan Tanrı’dan alan seçilmiş bir kişi olarak tasavvur edilmiş ve vereceği kararlarla Tanrısal nizamın bir benzerini yeryüzünde kurmakla yü - kümlü tutulmuştur. Din ve törelerin ye - rine demokrasiyi esas alan “ideal” devlet biçimlerinde ise devlet başkanı, meşru - yetini ulus ya da halkı oluşturan birey - lerden almıştır ve karar verme aşama - sında halkın kendisine verdiği yetkiyi, halk adına kullanmıştır. Fakat, yönetme ve karar verme yetkisini ister Tanrı’dan alsın, isterse halktan alsın, bütün yöne - ticilerin tıpkı “bağlangıç”taki Tanrı gibi yasalara karşı gelen bireyleri hapsettiği -

ni, en temel haklarından mahrum bıraktığını, toplum dışına ittiğini ve hatta öldürebildiğini görmekteyiz. Bu noktada “hapis”i, devleti yönetenler tarafından verilen bir kararla bireyin kendi iradesinin dışında yaşadığı düşüş ve mahrumiyet olarak nitelendirmek gerekmektedir. Tıpkı “başlangıç”taki gibi, devlet başkanı da bireyi geçici bir süreliğine ya da ömür boyu hapsedme yetkisine sahiptir. Dünya üzerindeki “hapis” de bir düşüşü, mahrumiyeti ifade etmektedir. Nitekim “başlangıç”ta da insan, Tanrı tarafından geçici bir süreliğine düşürülmüş, çeşitli haklardan mahrum bırakılmıştır. Devlet de bireyi hapse düşürerek çeşitli haklardan mahrum bırakmaktadır. Dilimizde yer alan “hapse düşmek”, “hapsi boylamak”, “deliğe tıklamak” gibi ifadelerle hapis hayatının yaşandığı yer anlamına gelen “delik”, “çukur” ve “zindan” kelimeleri, “başlangıç”taki “düşüş”ü akla getirmektedir. Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere, yer yüzündeki insanlar ve sistemler, cezalandırmak konusundaki tavırlarıyla, ne kadar gelişmiş ve değişmiş olursa olsunlar, “başlangıç”taki “model eylem”i tekrarlar bir konumda karşımıza çıkmaktadırlar. Yeryüzünde suç işleyip de bir süreliğine deliğe tıklanan, çukura ve zindana atılan, hapsi boylayan birey haklarından mahrum bırakılmakta, aile ocağından uzaklaştırılmakta, nefsi ve bedenî terbiyeye maruz tutulmakta, yani, yeryüzündeki cennetten bir süreliğine mahrum bırakılmakta, cezayı tamamlayıp çukur, delik, zindan ve hapisten çıktıktan sonra da yeniden yeryüzü cennetine dönebilmektedir.

Buraya kadar yazdıklarımızdan çıkarılabilecek sonuçları maddeler halinde sıralamak gerekirse şunları söylemek mümkündür:

1. Yaratılış mitlerinde anlatılan ve “başlangıç”ta meydana gelen “ilk suç” ve “ilk ceza”, yeryüzüne düşürülüp de zo-

runlu bir gurbet ya da hapis hayatı sürmek zorunda kalan kişiöğlü için yeryüzündeki hayatta bir “model”i ya da “davranış biçimi”ni oluşturmuştur.

2. “Başlangıç”taki “ilk suç”, “ilk ceza”, “düşüş”, zorunlu “mahrumiyet” ve “hapis” dünya üzerindeki hayatta Şamanizm, Budizm, Musevilik, Hırsitiyanlık, İslam ve tasavvuf gibi dinler ve felsefi sistemler çerçevesinde, ölümsüzlüğü ve tanrısalığı yeniden kazanmak adına, gönüllü bir mahrumiyet ve hapis hayatına dönüştürülmüştür. Bu gönüllü düşüş ve mahrumiyet, bireyin kendisini cezalandırmak, nefsinin terbiye etmek istemesinin yanı sıra “başlangıç”ta yaşanan “düşüş”ün hiç yaşanmadığını kabul etme arzusuyla birlikte ele alınmalıdır. “Başlangıç”taki “düşüş”ün getirdiği pişmanlık ve acı, bireyin bilinç altında daima canlı bir şekilde kalmış, birey, hissettiği pişmanlık ve aşağılanmışlıktan “başlangıç”taki “düşüş”e neden olan olayları tersine çevirerek kurtulmaya çalışmıştır. Bireyin bilinç altında yaşata geldiği “pişmanlık” ve “aşağılanmışlık” hissi, onu zaman zaman dünya ile irtibatı tamamen kesmeye yöneltmiş, üzerinde yaşanan dünyanın anlamsızlığı ve önemsizliği konusunda tehlikeli uç noktalara kadar gitmesine neden olmuştur. Halbuki, mit, hayata ve dolayısıyla insana anlam ve önem kazandırmak istemiştir.

3. Alevilik-Bektaşılık ve dünya üzerindeki devlet sistemlerinde görüldüğü üzere, “başlangıç”taki “ilk suç” ve “ilk ceza” modeli, zorunlu bir düşüş (düşkünlük, hapis, mahrumiyet) biçiminde devam ettirilmiştir. “Başlangıç”taki Tanrı’nın yerini, dünya üzerinde en yüksek dinî otorite ile devlet başkanı almıştır.

4. Yaratılış mitlerinde anlatılan “ilk suç”, ilk ceza” ve “düşüş” ile dünya üzerindeki toplum ve devlet sistemlerindeki “suç”, “ceza” ve “düşüş” arasındaki bağlantı, kişiöğlunun mutlak bir “düzen”

(kozmos) tesis etme ve bu “düzen”e tâbi olma dürtü ya da arzusunun ortaya koyması bakımından önemlidir.

NOTLAR

¹ Mircea Eliade, bu durumu şu şekilde açıklamaktadır:⁶ *İmdi insani eylemlere dânelim-salt otomatizm son çözümlenmeyen eylemlere tabii. B'nin anlamları, deşerleri a a z i sel erileriyle de il ir il eylemi yeniden retme, ir mitsel rne i te rarlanma zelli leriyle a lantılıdır. Beslenme salt z yolojik ir islem de ildir; aynı zamanda, ir om nyon yenileme tedir. E lili e ole ti or i mitsel rototi leri yansıtır; nlar te rar edilirler, ç n aslanıçta o nlerde,⁶ in illo tem ore, a ori ine) tanrılar, atalar eya ahramanlar tara ndan dinsel amaçla i a edilmislerdir. Il el , ar ai insan ilinçli da ranısında daha næ as a irisi tara ndan, insan olmayan ir arlı tara ndan ya ulmamıs e yasanmamıs herhan i ir eylemi ya tı unı ileri s r mæ . n n ya tı i her sey daha næ ya ulmıstır. a saml as alarınæ aslatılmıs hare etlerin itme ilmæ te err r d r. (Eliade 1994: 18-19)*

² Sümer, Babil, İnan, Yunan ve İbrani (“Kitab-ı Mukaddes”) yaratılış hikâyeleriyle “Kur’an”daki yaratılış ve cennetten düşüş hikâyeleri ve bu hikâyeler üzerindeki çeşitli yorumlar için bk. Hooke 2002: 29-37, 51-56, 144-166; Eliade 2003: 90-93, 204-209, 305-321, 375-403; Ögel 1989: 419-430, 475-477; Hançerlioğlu 1993: 11, 185, 213-214, 395-396, 490-491, 553-554; “Kur’an” (Bakara Suresi, 30.-38. Âyetler).

³ İlk günahın işlenmesi hususunda “Tevrat” ile “Kur’an”, Tanrı’nın tutumu konusunda ayrılmaktadır. Orhan Hançerlioğlu, bu fark ve Hristiyanlıktaki İsa’nın fedakârlık ederek Tanrı’yı yatıştırdığı yönündeki inanış hakkında şunları yazmaktadır:⁶ *B il nah zerinde Te rat’la K r’an arasında s yle ir ayrılı da ardır: M sl manların tanrısı dem’in t esini a l eder, sadeæ onları yery z ne indirme le yetinir. ah dilerin tanrısıysa dem’le Ha a’yı e onlarla irli te yılan’ı p netler. İst’un endini eddi edi çarmıha erilme le insan soy n a ıslattı ı on s Hristiyan d nyasında I. z yıla adar tartılmıstır. I. z yıla ilise on da esin ararını ermis e İst’un eda arlıyla tanrı esinin yatısımıs old n ildirmis tir. (Hançerlioğlu 1993: 213-214)*

⁴ Nitekim Mircea Eliade, mitin, insan davranışı için bir model teşkil etme, hayata ve dolayısıyla insana anlam ve önem kazandırma yönlerine de dikkat çekmektedir (Eliade 1993: 10-).

ölümlü bir varlık haline dönüştüğüne dikkat çekmektedir:“ *asa olan eya olmayan mey alar; tamamı ile sem olü idi. B nlar dahaziyade, iyi ile t hare eti ir irinden ayırd edi , iradesini lla nara t seyleri ya maması için erilen ir ten ihten as a ir sey de illerdir. Öl ms z olara Cennet te yasayan İnsanlı , yere inin e l ml ir arlı ol m st r. ine aı Altay e ya t T r lerine ait yaratılıs destanlarında Tanrı, il insanın çam rdan se lini ya mıs e ona l ms z ir r harama a itmisti. Fa at eytan'ın eli de, se illeri m ha aeya mem r edilen e i andırara nları irletmesi z erine Tanrı ço e mıstı. Tanrı yarattı ı il insanlara irer r h ermisti ama; ne isleri arsa r s nler diye de onları yery z ne salmıstı. B y z den de İnsanlı , hastalı e l mden rt lamamıstı. (Ögel 1989: 475) İnsanın hastalıklı, zayıf bir varlık olması hususu, başta Sümer ve Babil yaratılış mitleri olmak üzere “Tevrat”, “İncil” ve “Kur’an”da da yer almıştır. Sümer yaratılış mitinde insanın hastalıklı, çelimsiz ve zavallı bir varlık olması hususu, Hooke tarafından şu şekilde aktarılmaktadır:“ *En i insanın yaratılmasını tlama için ir z iya et erir. En i e inmah ço sara içi sarhos ol rlar. inmah “ derin s ların zerinde i alçı tan iræ alı , irinin ısır adın, te isinin hadım er e olması dışında ne old ları elirsiz altı ar lı insan yaratır. En i hadımın ya e istinin ralın n nde hie mete d r ma old n ildirir. Mitoz, En i'nin ise daha as a seyler yarattı ı eylemlerini etimleyen s zlerle s rer. A ilæ e edenæ çelimsiz ir insan yaratır e inmah'tan acaaa yaratı d r m n iyilestireæ ir sey ya masını ister; anca inmah hiç ir sey ya amæ e yle ir arlı yarattı ı için En i'yi lanetler.“ İnsan anlamına elen I rani s z c lerinden ir⁸ enos ol ,“ zayı ya da” hasta anlamına elen ir s z c d r. İnsanın y n , I rani si-irinde sı sı r lanır; insanın tanrısal amaan e rende endisine ermeyi d s nd yeri dold ramayısı yol nda i I rani insan anlayışının altında, S mer mitolo isinde rd m z il inç e yatsa ere . (Hooke 2002: 37).**

⁸ Dünya mitolojilerinde yeniden ölümsüzlüğü yakalama çabalarında “âb-ı hayat” önemli bir yer işgal etmiştir. Türk mitolojisinde de “Ural Batır” destanı, tıpkı, Sümerlerden Babilonya'ya geçmiş olan “Gilgamiş” destanı gibi, bütünüyle ölümsüzlüğü sağlayan “tiri hıv”ı (hayat pınarı, dirilik suyu, âb-ı hayat) arama üzerine kurulmuştur (“Ural Batır” için bk. Ergun-İbrahimov 1996). Sümerlerden Babilonya'ya geçen “Gilgamiş”ta Gilgamiş'in ölümsüzlüğü yakalamış olan Utnapiştim vasıtasıyla denizin dibine dalarak çıkardığı yeniden gençleştirme özelliğine sahip olan bitki, bir yılan tarafından kaçırlır. Bitkiyi alıp kaçan yılan, giderken derisini değiştirip gerisinde bırakır. Gilgamiş'in ölümsüzlüğü yeniden yakalama girişimleri, diğer pek çok metinde olduğu gibi, bu nedenle başarısızlıkla biter (Hooke 2002: 67). “Gilgamiş” destanı vasıtasıyla, yasak meyvenin ye-

nilmesini sağlayarak ilk insanın ölümsüz bir varlıktan ölümlü bir varlık haline gelmesine neden olan hileci yılanı bir kez daha aynı işlevi yerine getirir bir şekilde görebilmekteyiz. Yılan, “Gilgamiş”ta, insanın yeniden ölümsüzlüğü yakalamasını engeller bir konumda görülmektedir.

⁹ Budizm ve özellikle de “Nirvana” hakkında bk. Campbell 1993: 253-525; Hançerlioğlu 1993: 90-91, 105, 196, 228, 29.02367.

ko, *badetli bir yer içi- *İnsan(konuradesini kulla-/Tj7 559.TD0arılmaktadır: .612367.new(liralasuyarafinozcuk köHürne ise daha baş-) TjT*-0002

san erkek idi. Bir gün Tanrı'nın yarattığı erkek uyurken şeytan onun göğsüne bastı. Bunun üzerine erkeğin kaburgalarından bir kemik ayrılarak yere düştü. Bu kemik biraz daha uzayınca, bundan kadın meydana geldi." (Taş 2002: 85)

¹² "Din dışına çıkarma... Lânetleme anlamını da kapsayan *a oræ*, Yahudiliğin ortaya attığı dinsel bir cezalandırma. *A oræ* (Yu. Aphorizein) sözcüğünden bozulmuş *a oræ* biçiminde yaygınlaşan bu deyim, Tevrat'a göre büyük günahlarda uygulanan dinsel bir lânetleme ve topluluk dışına çıkarma işlemini dile getirir. Yahudilik âlemiyle ilişkilerin tümüyle kesilmesine İbrânce *Herem* (çıkarma), sadece ailesi dışındakilerle ilişkinin kesilmesine *id i* uygulamaları bir hayli çeşitlenmiştir. Cezalandırılan kişiyi sadece kimi çıkarlarından yoksun bırakan *ç a aræ*, papalık kararıyla gerçekleşen *latae sententiae a aræ*, yargılanmayı gerektiren ve yargı sonunda verilen *terendae sententiae a aræ* vb. gibi aforoz çeşitleri Protestanlıkta daha da genişlemiştir. Günah çıkarma hakkından bir yıl yoksun bırakma, evlenme âyininin yoksun bırakma, kilise defterinden silinme gibi Protestan aforozları sadece dinsel alanla sınırlanmıştır; Katolik aforozlarında olduğu gibi, yurttaşlık haklarından da yoksun bırakmayı kapsamaz. Kendileriyle görüşülmesi kesinlikle yasaklanan aforozlulara Lâtince *itandi*, kendileriyle görüşülebilen aforozlulara *tolerati* denir. Kilise, yaşayan insanlara uyguladığı bu cezalandırmayı, ölümden sonra gerçekleşecek olan dinsel *a ve a is* kurumlarıyla çelişkinisi düşünmeksizin, tanrı adına uygular." (Hançerlioğlu 1993: 14-15)

¹³ Alevilik ve Bektaşilikteki "düşkünlükten kurtulma" kavramı, özellikle de düşkünlükten kurtulmada en yüksek dini otoritenin devreye girmesi nedeniyle Hristiyanlıktaki "bağış" sistemini akla getirmektedir. Hançerlioğlu'nun Hristiyanlıktaki "bağış" sistemi hakkında verdiği bilgiler arasında yer alan şu ifadeler, Hristiyanlardaki "ilk günah" psikolojisini çok güzel bir şekilde açıklamaktadır: "... *a is* (*s. Iræ yet, a. Gratia*) temelde, insanın *do s n dan æ e nahlarla irlenmiş old do masına dayanır. B do s ndan nah arlı da insanın atası sayılan dem'in elma hırsælı undan t r d r. G nah ar do an insan ne etse nahın le esinden rt lamæ; on ana tanrının a ısı rtarılır. Öelli le Hristiyanlı un Janseniz m e Kayraçalı (s. Iræ yeti ra a niye mesle i, Fr. ro identializm) retilerine re insanın ya a ileæ i te sey, tanrıya a lanma e ot r tanrının a ısını e leme tir. Katoli inançlarına re tanrı, insanların imini a ıslar e imini a islamæ, neden a ısladı i e neden a islamadı ı da ilinemæ. Ç n a is, yasam s resinde ola ildi i i i enelli le do madan næ erçe lemiş de ola ilir. Kimi insanlar a ıslanmış olara do arlar, zen in e m til olanlar yleleridir. o s l e m ts z larsa a ıslanmadan do m s olanlardır. Hristiyan else-sinin atristi e s olası d nelerinde hemen*

t n ilise d s n rleri sa ay ırılı a andırı a ir ere ç e İmaya çalışmışlardır. Önçeleri tanrılı ir yet i olan e insanın do madan næ i - dem'in elma hırsælı undan soyaçe imle eçen- nahına y - nelen a is, daha sonra Katoli ilisesinæ insanın yasamı sırasında isledi i nahlara e yasamı s resinde ç e eæ i æalara yayılmış e a a'lar tara ndan y lanmaya aslanmıştır. Tanrılı a is yet i-sini ellerine eçiren a a'lar yet iyi Kardinal'ere e is os'lara da ere ilirler: a a'nın a ısı ara arsilı unda ol r, deme i a istan daz en inler yararlarana ilirler... (Hançerlioğlu 1993: 73-74)

KAYNAKLAR

- CAMPBELL, (Joseph), 1992, **İkel Mitoloji Tanrı'nın Maskeleri**, (çev. Kudret Emiroğlu), Ankara, İmge Kitabevi.
- ELİADE, (Mircea), 1993, **Mitlerin Özellikleri**, (çev. Sema Rifat), İstanbul, Simavi Yayınları.
- ELİADE, (Mircea), 1994, **Edebi Dönül Mitosu**, (çev. Ümit Altuğ), Ankara, İmge Kitabevi.
- ELİADE, (Mircea), 1999, **fiamanizm**, (çev. İsmet Birkan), Ankara, İmge Kitabevi.
- ELİADE, (Mircea), 2003, **Dinsel İnançlar ve Düflünceler Tarihi Tafl Devrinden Eleusis Mysteria'larına**, (çev. Ali Berktaş), 1. c., İstanbul, Kabalcı.
- ERGÜN, (Metin)-Gaynislam İbrahimov, 1996, **Balkurt Halk Destanı Ural Babı**, Ankara, Türksöy Yayınları.
- HANÇERLİOĞLU, (Orhan), 1993, **Dünya İnançlar Sözlüğü Dinler, Mezhepler, Tarikatlar, Efsaneler**, 2. b., İstanbul, Remzi Kitabevi.
- HOOKE, (Samuel Henry), 2002, **Ortadoğu Mitolojisi Mezopotamya-Mısır-Hitit-Musevi-Hristiyan Mitosları**, (çev. Alâeddin Şenel), 4. b., Ankara, İmge Kitabevi.
- İNAN, (Abdülkadir), 1986, **Tarihte ve bugün fiamanizm Materyaller ve Araflırmalar**, 3. b., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Komisyon, 1997, **Çile, Türk Dili ve Edebiyat Ansiklopedisi**, 2. c., İstanbul, Dergah Yayınları, s. 148.
- ÖGEL, (Bahaeddin), 1989, **Türk Mitolojisi**, 1. c., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- TAŞ, (İsmail), 2002, **Türk Düflüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji**, Konya, Kömen Yayınları.
- TÜRKDOĞAN, (Orhan), 1995, **Alevi Bektaflı Kimliği -Sosyo-Antropolojik Araflırma-**, İstanbul, Timaş Yayınları.